

Валентина Нападиста

СУБ'ЄКТИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ: СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА ВТІЛЕННЯ ІДЕЙНИХ ПРІОРИТЕТІВ У ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу ідейних пріоритетів суб'єктів кримськотатарського національного руху. Висвітлено відмінності та суперечності їхнього втілення в політичному контексті часів незалежності України.

Ключові слова: суб'єкти кримськотатарського національного руху, ідейні пріоритети, репатріація, національна державність, національно-культурне відродження, відмінності, суперечності, політичний контекст.

Valentyna Napadista. The subjects of the Crimean Tatar national movement: strategy and tactics embodiment ideological priorities in the political context of independent Ukraine. This article analyzes the ideological priorities of the Crimean Tatar national movement. Deals with differences and contradictions of their realization in the political context of Ukraine's independence.

Key words: subjects of the Crimean Tatar national movement, ideological priorities, repatriation, national sovereignty, national cultural revival, differences and contradictions, the political context.

Постановка проблеми. Пильна увага демократичних сил української спільноти до проблеми повернення та реінтеграції окупованих територій держави спонукає до розгляду можливих проектів їхнього здійснення та пошуків політичного/ економічного/ організаційного забезпечення їхнього втілення. Це, у свою чергу, зумовлює потребу розмислів над вірогідними моделями та складовими подібних проектів, зокрема, їхньою архітектонікою та смисловими центрами. Один із підходів, що є характерним переважно для політико-владного простору, надає перевагу у відповідній проектній діяльності економічній складовій, успішність якої повинна відіграти роль своєрідного «магніту» для населення окупованих територій і мотивувати їх до активних дій стосовно повернення територіальної цілісності України. Інший підхід артикулює гуманітарну складову та її домінуючу значимість у планах реінтеграції окупованих територій. Очевидно, що заявлені смислові акценти зумовлюють різні (стосовно змісту/часу реалізації/ресурсного забезпечення/акторів-виконавців/стратегічних та ситуативних партнерів та ін.) моделі проектів реінтеграції окупованих територій. Гуманітарна компонента ґрунтується на ціннісній матриці окремої особистості та ідейних пріоритетах інституційованих суб'єктів політичного процесу, які вкорінені в історичному контексті і потужно детермінуються ними в сьогоденні. З погляду вище зазначеного вважаємо доцільним розгляд ідейних пріоритетів, стратегічних підходів та тактичних кроків суб'єктів кримськотатарського національного руху як впливової сили в політичному процесі Автономної Республіки Крим за часів незалежної України. Виокремлення ідей, що живили/живлять кримськотатарський національний рух, визначення динаміки ідейних пріоритетів суб'єктів кримськотатарського національного руху та особливостей їхнього практичного втілення, аналіз їхніх внутрішніх ідейних суперечностей/протистоянь, що зумовили розбіжність стратегічних орієнтирів і, відповідно, пошук та співпрацю з різними політичними партнерами як у межах України, так і поза нею, сприятиме, на наш погляд, баченню/ розумінню/ побудові проектних моделей повернення та реінтеграції Криму, а також пошуку дієвих сил на окупованій території задля відновлення територіальної цілісності нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження кримськотатарського питання має вже досить тривалу тяглість та численні напрацювання в різноманітних сегментах наукового знання незалежної України. Увага науковців була зосереджена на загальних проблемах історії кримських татар (Ю. Зінченко) [1]; особливостях зародження та розвитку кримськотатарського національного руху (О. Бажан, Г. Бекірова) [2; 3; 4]; поверненні, соціально-економічній, міжетнічній інтеграції репатріантів в українське суспільство (В. Котигоренко, М. Панчук, О. Рафальський, Ю. Тищенко) [5; 6; 7; 8; 9]; діяльності громадсько-політичних організацій кримських татар та їхній участі у політичному житті Автономної Республіки Крим (С. Бекіров, Г. Бекірова, Н. Драпушко, Б. Петруньок, Р. Халілов) [10; 11; 12; 13; 14]; релігійній ідентичності (О. Бойцова, М. Кирюшко) [15] та ін. Кримськотатарська проблема перебувала в центрі уваги експертних кіл, які ретельно відслідковували міжетнічну, релігійну, політичну ситуації в Криму та пов'язані з ними наявні/можливі проблеми економічного/ідеологічного/політичного характеру (Національний інститут стратегічних досліджень, Центр Разумкова, Український незалежний центр політичних досліджень, Центр близькосхідних досліджень) [16; 17; 18; 19]. Тематика останніх наукових розвідок свідчить про зміну кута зору при студіюванні кримськотатарської проблеми – від переважно соціально-економічного ракурсу до політико-правового. Суттєвим підтвердженням такої трансформації дослідницької оптики є колективна монографія провідних науковців України «Донбас і Крим ціна повернення» (2015) [20] та спеціальна аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень, присвячена гуманітарним аспектам процесу реінтеграції окупованих територій Донбасу та Криму [21].

Мета статті полягає в аналізі діяльності суб'єктів кримськотатарського національного руху відповідно до проголошених ними ідейних пріоритетів та виявленні особливостей/ відмінностей/ суперечностей стратегії і тактики їхнього втілення.

Вклад основного матеріалу. У конгломераті різноманітних об'єднань кримськотатарського населення Криму, вагомим як у

своїй чисельності*, тематичній спрямованості (борці за відновлення прав кримськотатарського народу в цілому; ревнителі земельно-майнових інтересів кримських татар; юридичні консультанти з різноманітних правових проблем; хранителі національно-культурних цінностей; організатори відродження кримськотатарської мови та мистецтва; представники інтересів різних вікових, гендерних, соціально-статусних, професійних груп та багато ін.), так і форматній різноманітності (політичні партії, громадські організації/об'єднання, фонди, спілки, асоціації, ліги і т. ін.), значаться суб'єкти-репрезентанти національних інтересів як з чітко окресленими/проголошеними ідейно-політичними пріоритетами, так і офіційно дистанційованими від сучасного політичного процесу (переважно зорієнтовані на соціально-економічні проблеми та національно-культурне відродження).

Окрім Національного руху кримських татар (НРКТ)** та Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР)***, на теренах незалежної України розгорнули свою діяльність авторитетні/значимі за організованими акціями/заходами в кримськотатарському середовищі, що мали інформаційний розголос

* У 2007 р. було зареєстровано близько 100 громадських організацій кримських татар, половина з яких мала кримський статус. (Див.: Халілов Р. Кримськотатарські організації і Меджліс / Р. Халілов // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю. Тищенко, Р. Халілов, М. Капустін; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008.–С. 51). На Всесвітньому конгресі кримських татар у 2009 р. АР Крим представляли 80 громадських і національно - культурних організацій. (Див.: Політична мапа Криму: 2010–2011. Процеси і тенденції / Ю. А. Тищенко, Г. Т. Бекірова, М.І. Капустін; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.; Сімферополь: Агентство «Україна», 2012. – С. 37.). На офіційному сайті Меджлісу кримськотатарського народу в розділі «Кримськотатарські громадські та політичні організації» наведено відомості й контакти 21 організації.

** НРКТ на сьогодні не вважає себе ані партією, ані організацією. (Див.: Резолюція Всекрымской Встречи представителей НДКТ в с. Теберти, 31.05.2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.ndkt.org/novosti/Page-7.html>). Лідерами НРКТ у свій час були – Ю. Османов (трагічно загинув у 1993 р.), Г. Басв, В. Абдураїмов.

*** ОКНР позиціонувала себе як політична партія з 1989 р. Її першим очільником був М. Джемілев, а після обрання його головою Меджлісу (1991 р.) організацію очолив Р. Чубаров. На сьогодні ОКНР очолює Е. Хайредінов.

на регіональному/загальнодержавному/міжнародному рівнях, наступні суб'єкти-репрезентанти ідейних пріоритетів кримсько-татарського національного руху. Це насамперед Курултай – національний з'їзд кримськотатарського народу, який відновив свою діяльність 29 червня 1991 р. (його рішення мають силу національних законів)* [22] та Меджліс – орган національного самоуправління кримських татар, що позиціонується як «вищий, єдиний, повноважний, представницький» орган виконавчої влади в період між засіданнями Курултаю**. Меджліс має розгалужену систему місцевих і районних меджлісів у місцях компактного проживання кримських татар на півострові, до участі у яких залучено більше трьох тисяч активістів, обраних кримськотатарськими місцевими громадами [23]. Серед перших політичних структур кримських татар, що брали участь у політичному процесі Автономної Республіки Крим, була національна політична партія «Адалет» («Справедливість») (1995 р.)***, яка проголосила своєю головною метою побудову в Криму національної держави на підставі природного права кримськотатарського народу на самовизначення; створення умов для обов'язкового використання кримськотатарської мови у всіх сферах державного та громадського життя Криму; сприяння формуванню та становленню органів національного самоуправління кримськотатарського народу в Криму [24; 25]. Першопрохідцями у справі відродження кримськотатарської мови стала асоціація кримськотатарських працівників освіти «Маарифчі» («Просвітитель») (1996 р.)****, яка боролася за впровадження її вивчення в

* Обирається всенародно терміном на 5 років. Делегати нині діючого VI Курултаю (вибори відбулися 2013 р.) вперше обрані прямим голосуванням. Сесії Курултаю проводяться не рідше ніж раз на 2,5 роки.

** Меджліс таємно обирається делегатами Курултаю у кількості 33 осіб. Першим головою Меджлісу було обрано у 1991 р. М. Джемілева, 2013 р. цю посаду обійняв Р. Чубаров.

*** «Адалет» започаткована у серпні 1995 р. Біля її витоків стояв С. Керімов, очолював партію. – Ф. Кубедінов, один із її лідерів – А. Самадінов.

**** «Маарифчі» зареєстрована у червні 1996 р., має розвинену мережу представників по всьому Криму. Незмінним очільником цієї організації залишається С. Каджаметова.

освітній процес навчальних закладів АРК та підготовку відповідного рівня та кількості фахівців задля реалізації цього надважливого завдання для кримськотатарської спільноти.

Потреба забезпечення кваліфікованого неупередженого юридичного супроводу кримських татар у різноманітних правових прецедентах зумовила появу громадсько-правозахисної організації «Азатлик» («Свобода») (2005 р.)*. Опікування проблемами землевідведення кримськотатарським репатріантам, відродження національних сіл та повернення кримськотатарської історичної топоніміки, відновлення національних культових споруд та історичних пам'яток поклала на себе громадська організація «Койдешлер» («Односельчани») (2005 р.)**[26]. Боротьба за побудову національної державності в межах етнічної території правовими засобами як стратегія та національна ідея кримськотатарського народу у XXI ст. стала основним кредо для національно-політичної партії «Міллі Фірка» (2005 р.)*** [27]. Надзвичайна гострота проблеми землевідведення для кримськотатарських репатріантів викликала появу громадської організації «Авдет» («Повернення») (2007 р.)****, яка об'єднала

* «Азатлик» розпочала свою діяльність 2005 р. задля боротьби за визволення кримських татар, ув'язнених після масової бійки слов'янської та кримськотатарської молоді у сімферопольському барі Cottonclub. Лідери-засновники Н. Бекіров та А. Мустафаєв покинули організацію у 2008 р. на підставі розбіжностей з більшістю її членів стосовно Меджлісу, супроти якого ці лідери виступили. Очолює організацію на сьогодні С. Кадиров, активісти організації – К. Абдуллаєв.

** «Койдешлер» зареєстрована в лютому 2005 р. І. Военним.

*** «Міллі Фірка» – національна політична партія створена у 2005 р., очолювана В. Абдураїмовим (до цього кілька років він був головою НРКТ); лідери партії – Р. Аблаєв (був свого часу серед засновників ОКНР), А. Джеппаров, Т. Дагджи. Окрім головної мети – побудови національної державності в межах етнічної території, декларує і деякі принципи майбутнього державного устрою, зокрема, створення в Криму традиційної системи мусульманського судочинства – Кадіяту, на базі існуючих третейських судів; в економічній сфері прагне домогтися консолідації національного бізнесу як передумови для розбудови державності

**** «Авдет» («Повернення») – громадська організація, зареєстрована 2007 р. на чолі з Д. Аметовим. «Земельними» справами діяльність організації не

активістів «галявин протесту». Головна мета її діяльності – сприяння учасникам «галявин протесту» в документальному оформленні та юридичній підтримці, участь у перемовинах з владними структурами, захист учасників «галявин протесту» від міліцейського та чиновницького свавілля [28; 29]. Захист інтересів та сприяння відновленню політичних, соціально-економічних, мовних, культурних прав кримськотатарського народу в контексті міжнародного руху, прав людини та розбудови громадянського суспільства в Криму та Україні в цілому як суверенної територіально цілісної держави стали основою програмних дій міжнародної громадської організації «Бізім Крим» («Наш Крим») (2007 р.)^{*}. Пошук оновлених шляхів розв’язання проблем кримськотатарської спільноти запропонувала молодіжна громадська організація «Яшлар Шураси» («Рада молоді») (2011 р.)^{**}. Своїм девізом вона обрала гасло – «Нове покоління – нові ідеї – ефективні дії». Основні напрями її діяльності передбачають оновлення органів національного самоуправління; активна популяризація національно-культурних цінностей кримських татар, зокрема відродження мови та вивчення ісламу; результативне представництво кримських татар у всіх органах влади; захист прав кримських татар; об’єднання народу на засадах патріотизму [30]. Прагнення мирної співпраці (без акцій протесту)

обмежується. У її активі низка політичних акцій (протест під Кабінетом Міністрів України 2010 р., що переріс у голодування) та гучних політичних заяв. У свій час організація провела кілька масових акцій протесту з одночасною участю більше 5 тис. осіб. У березні 2011 р. організація розкололася на дві ворогуючі групи. Так званих «самозванців» представляли керівник прес-служби «Авдета» Р. Шаймарданов, активісти Н. Потелов, С. Гемеджі, Р. Ебд, Д. Решітов, які виступили з різкою критикою Меджлісу. Нині «Авдет» очолює М. Маушев.

^{*} «Бізім Крим» («Наш Крим») – зареєстрована у 2007 р., керівник організації – А. Егіз. Серед завдань організації зазначаються сприяння досягненню міжконфесійного та міжнаціонального діалогу всередині кримського суспільства та ознайомлення світової спільноти зі станом «кримського питання».

^{**} «Яшлар Шураси» заснована у січні 2011 р. Активісти організації – Д. Акієв, А. Чарухов, А. Меметова. Найбільш масштабною акцією, організованою «Яшлар Шураси» та «Кримськотатарським молодіжним центром» за підтримки Меджлісу та Всесвітнього Конгресу кримських татар став День національного прапора кримськотатарського народу. Подія відбулася 26 червня 2011 р. та зібрала декілька тисяч людей.

з республіканською владою у вирішенні питань з облаштування кримських татар задекларувала громадська організація «Себат» («Наполегливість, завзятість, стійкість») (2011 р.)^{*}. Основними її завданнями визначено інформаційне забезпечення, юридичний супровід та офіційне представництво учасників земельних «галявин протесту» [31].

Доречно зазначити, що цей перелік громадсько-політичних об'єднань не вичерпує усіх активно діючих суб'єктів кримськотатарського громадсько-політичного руху, які проявили себе як впливові актори у театрі суспільно-політичних подій кримськотатарської спільноти зокрема та Криму загалом^{**}.

У суспільних процесах кримських татар особливу роль відіграють релігійні організації, які мають незаперечний вплив на формування/утримання ідейної архітектоники кримськотатарського народу. Потужним консолідуючим чинником кримськотатарської спільноти виступає іслам^{***}, правовірні якого були об'єднані у 345 релігійних організацій Криму (станом на 2011 р.) під керівництвом Духовного управління мусульман Криму (ДУМК)^{****} утвореного у 1995 р. [32]. Серед принципових засад своєї діяльності ДУМК передусім артикулювало позиціонування

^{*} «Себат» – громадська організація, зареєстрована у травні 2011 р. колишніми членами «Авдету». Голова правління Р. Сайдалієв, секретар правління Р. Шаймарданов, члени правління – Д. Решитов, С. Гемеджи.

^{**} Варто згадати іще такі громадські організації, як «Аркыдаш» (А. Ісмаїлов), «Емель» (Н. Шевкієв), «Кардашлик» (М. Язиджієв), Інформаційно-просвітницький центр «Боразан» (Т. Ільясов), «Яшлар Седасен» (А. Кефілева), «Одун базар каписи» (Д. Якубова), «Ілері» (Р. Шевкієв), «Таянч» (Р. Бекіров), «Фонд Кримської ініціативи» (Е. Чубаров), Лігу кримськотатарських юристів «Ініціум» (Д. Акієв), Лігу кримськотатарських жінок (С. Джемілева), Товариство дослідників історії та культури кримських татар (Ш. Кайбуллаєв), Асоціацію кримськотатарських художників (І. Нафеев), Асоціацію кримськотатарських істориків (Г. Бекірова), Товариство розвитку кримськотатарської літератури «Едебіят» (Р. Фазил), Кримську республіканську організацію «Кримськотатарський Молодіжний Центр» (Е. Авамільєв).

^{***} Переважна більшість кримських татар сповідують іслам сунітського спрямування.

^{****} ДУМК – некомерційна релігійна організація, яка представляє інтереси мусульман Криму – кримських татар (більше 90% усіх правовірних), а також татар Поволжя, азербайджанців, чеченців, дагестанців, узбеків, турків та інших народностей, що проживають у Криму і становлять близько 11% населення півострова.

«поза політичними поглядами та міркуваннями», а головною метою проголосило «об'єднання кримськотатарського народу навколо вивчення релігії Іслам, прищеплюючи тим самим ісламську культуру та моральність», сприяння «розвитку любові до релігії, батьківщини та нації» [33]. Та попри заявлені аполітичні ідейні пріоритети, ДУМК ситуативно здійснювало політично забарвлені кроки у підтримці/протистоянні Меджлісу кримськотатарського народу (муфтії Криму Е. Аблаєв входив до складу Меджлісу) з приводу важливих рішень стосовно внутрішньої політики, особливо що стосувалося участі у виборчому процесі усіх рівнів, ініціатив представницького органу у вимогах до владних інституцій стосовно правового та соціально-економічного забезпечення репатріантів, підтримці демократичних сил та процесів в Україні. Так, на загальнокримському мітингу 10 грудня 2013 р. з нагоди Міжнародного дня прав людини, в якому брали участь понад 3 тис. осіб (переважно кримські татари) з плакатами «Ми за Україну у європейській сім'ї волелюбних народів», «Кримські татари – корінний народ Криму», «Колоніальна адміністрація Криму – порушення Конституції України», з вітальним словом виступив муфтії Е. Аблаєв. Учасники мітингу ухвалили резолюцію з вимогами до Президента та Верховної Ради України прийняти до 70-ї річниці депортації кримських татар Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», а голова Меджлісу Р. Чубаров повідомив громадськість, що частина мітингуючих одразу ж після його завершення відправиться на Євромайдан до Києва [34]; 11 грудня 2013 р. на офіційному сайті ДУМК було розміщено «Звернення керівників церков та релігійних організацій у зв'язку з політичною ситуацією в Україні», в якому, зокрема, зазначалося, що «вихід з кризи можливий лише у разі якнайшвидшого завершення переговорів та підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом» [35]. Та переважна єдність між ДУМК та Меджлісом в оцінках перебігу внутрішньодержавного політичного процесу не виключала їхніх кардинальних розходжень у ставленні до знакових міжнародних подій*.

* Ілюстрацією розходження позицій Меджлісу та ДУМК відносно міжнародних подій є їхні заяви щодо початку військової операції США в Іраку (2003 р.)

Окрім релігійних общин «традиційного» ісламу, починаючи з 1999 р. в Криму розгорнули свою діяльність автономні ісламські громади, які не мають ані канонічного, ані структурного підпорядкування ДУМК, що поклало початок процесам розмежування в кримській мусульманській уммі. За офіційними даними кількісний пік зростання автономних мусульманських громад припав на 2007 р. [36]. Серед «автономістів» широко відомі «Хізб ут-Тахрір аль-ісламі»*, хабашити** , салафіти*** та ін.

Найбільш контрверсійно сприймається суспільною свідомістю «Хізб ут-Тахрір», оскільки її підозрюють у зв'язках із терористичними організаціями (поки що без знайдених переконливих доказів), а її діяльність заборонена у деяких країнах, зокрема в Росії, з 2003 р. Про «Хізб ут-Тахрір» у Криму відомо з 2004 р. [14, с. 51], за іншими даними – з 1999 р. [37]. Метою цієї партії – «є відродження ісламського способу життя та поширення ісламського заклик у усьому світі» [38]. Попри такі вселенські наміри у документах цієї організації зазначається, що досягнення поставленої мети відбуватиметься виключно ідеологічними та політичними засобами, оскільки «Хізб ут-Тахрір» не практикує насильницькі

та спрямування військового контингенту українських вояків на її підтримку. (Див.: Заявление Меджлиса в святы с началом военных действий в Ираке [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/arch/oldkrym/1048545633.html>; Митинг протеста кримских татар в Симферополе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/arch/oldkrym/1048925199.html>)

* «Хізб ут-Тахрір аль-ісламі» (в перекладі з араб. «Ісламська партія звільнення») – міжнародна релігійно-політична організація, створена 1953 року (в Україні не зареєстрована). «Хізб ут-Тахрір» проголошує себе «політичною партією, ідеологією якої є іслам». Основу політичної доктрини партії становить ідея про відтворення релігійно-політичної структури (Халіфат) часів Пророка і його перших чотирьох наступників (Див.: Мусульманська громада «Давет» вимагає припинити діяльність Республіканського комітету Криму у справах релігій на період їх судової тяганини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/34324/)

** Хабашити – суфійська школа (відома іще як «Організація благочинних ісламських проєктів»), заснована у 1980-х рр. ефіопським проповідником Абдуллахом аль-Харарі аль-Хабаші (родом з ефіопського міста Харар).

*** Салафія (від араб. «предки, попередники») – течія в ісламі сунітського напрямку. Ідейні супротивники хабашитів.

методи, не утримує та не фінансує озброєні групи [39]. «Хізб ут-Тахрір» провадить свою діяльність, що суттєво активізувалася у 2012–2013 рр., не лише в медійному просторі – заяви, звернення, відкриті листи*, а й ініціювала різноманітні заходи – конференції**, мітинги, пікети*** [37; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46].

* У квітні 2008 р. був відкритий лист до «5-го каналу», в якому висловлювався протест проти некоректної та упередженої подачі матеріалу про «Хізб ут-Тахрір» в ефірі 24 березня у ток-шоу «Проти всіх» як екстремістської та терористичної організації без належних на те доказів. У травні 2009 р. «Хізб ут-Тахрір» оприлюднила заяву з приводу інформації, наданої прес-секретарем СБУ М. Остапенко 12 травня на брифінгу для журналістів про затримання членів злочинного угруповання за пропаганду і поширення ідеології «Хізб ут-Тахрір», вербування та підготовку потенційних терористів. У цьому листі значилося, що партія «Хізб ут-Тахрір» не є терористичною і здійснює свою діяльність в Україні вже більше 10 років, а її діяльність щодо поширення ісламського заклик у всьому світі для всього людства є цілком публічною. У листопаді 2012 р. «Хізб ут-Тахрір» зробила заяву з приводу звинувачень її у тероризмі та екстремізмі Генеральним консулом РФ у Криму.

Варта уваги заява інформаційного офісу «Хізб ут-Тахрір» в Україні від 2 березня 2014 р. з приводу анексії Криму, в якій наголошується, що ця організація знаходиться поза межами боротьби будь-якого політичного протистояння за владу, але події, які відбулися в Криму, оцінюються як провокація, що чиниться з боку Росії, та припинення нової української влади. (Див.: Заява Хізб ут-Тахрір в Україні в зв'язку з останніми подіями в АР Крим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/crisis/1628-crimea.html>).

** 2007 р. «Хізб ут-Тахрір» провела конференцію «Іслам. Учора, сьогодні, завтра», офіційним організатором якої виступила маловідома «Мусульманська автономна громада «Давет» («Запрошення»). Учасникам конференції пропонувалося обговорити такі теми: «Іслам – вирішення проблем усього людства, а не тільки мусульман», «Хізб ут-Тахрір» і заклик до поновлення ісламського способу життя через відновлення ісламської держави», «Розпад Халіфату і його наслідки для мусульман у цьому світі».

7–8 жовтня 2013 р. у м. Сімферополі «Хізб ут-Тахрір» провела міжнародний форум «Ісламський заклик на пострадянському просторі та «Хізб ут-Тахрір»: реалії та виклики», метою якого було прояснити зв'язок таких понять, як «ісламський тероризм», «ісламський екстремізм», з організацією «Хізб ут-Тахрір» та обговорити посилення антиісламського фону та огульних звинувачень мусульман у серйозних злочинах у російськомовному інформаційному полі. В межах цього заходу було проведено круглий стіл «Репресії по відношенню до мусульман на пострадянському просторі – репресії за переконання», під час якого обговорювалася проблема утисків мусульман у країнах СНД.

*** У серпні 2012 р. «Хізб ут-Тахрір» провела у м. Сімферополі тритисячний мітинг на підтримку мусульман Сирії, які чинять опір Б. Асаду; у вересні 2012 р.

До релігійної опозиції «традиційного» ісламу в Криму належать, як уже зазначалося, хабашити. Основні положення хабашитів суперечать ортодоксальному ісламу і заперечуються ним. Автономні громади цієї течії були зареєстровані на півострові випускниками Київського Ісламського університету при Духовному управлінні мусульман України (ДУМУ), очолюваного муфтієм мусульман України шейхом Ахмедом Тамімом, який сприяє розвитку цієї течії в Україні [14, с. 52].

Серед ісламської спільноти в Криму є і згадувані уже салафіти (переважно зосереджені в Бахчисараї*), мета яких – актуалізація ранньоісламської нормотворчої практики в сучасному соціокультурному контексті [47]. Основним завданням салафітів, згідно з визначеною метою, є сприяння очищенню ісламу від різних течій, обтяжених етнічними/культурними особливостями інших народів, що сповідують іслам.

Діяльність автономних релігійних організацій мусульман у Криму різко засуджувалася як Духовним управлінням мусульман Криму, так і Меджлісом, які позиціонували їх як сектантські та схильні до екстремізму, а їхня діяльність визнавалася такою, що загрожує єдності кримських мусульман. Окремі заяви ДУМК свідчать про те, що опозиційні мусульманські організації мали своїх прихильників не лише серед простих віруючих, а й поміж духовних очільників релігійних громад кримських татар. «Особи, що належать до будь-якої партії чи течії – «Хізб ут-Тахрір», Ваххабітів, Саліфітів, Хабашидів та інших сект, а також ті, хто дотримується поглядів цих течій чи схвалює їхню діяльність, не можуть бути головами мусульманських общин, імамами, членами

відбувся мітинг проти фільму «Невинність мусульман», який було розцінено мітингувальниками як ісламофобський та такий, що ілюструє подвійні стандарти Заходу; у листопаді 2012 р. організовано мітинг на підтримку мусульман Росії; у червні 2013 р. у м. Сімферополі проведено мітинг напередодні річниці руйнування халіфату. Що стосується лідерів цієї організації в Україні, то таким вважався А. Селяметов, інформаційний офіс «Хізб ут-Тахрір» в Україні очолює Ф. Амзаєв.

* Прихильниками салафітів вважають окремих членів національної партії кримських татар «Авдет». Див.: Халілов Рустем. Кримськотатарські організації і Меджліс / Рустем Халілов // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю. Тищенко, Р. Халілов, М. Капустін; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – С. 52.

общин і не можуть входити до складу муфтіяту» [48]. У 2011 р. задля боротьби з поширенням та укріпленням автономних мусульманських громад муфтіят Криму реалізовував спеціальну програму під назвою «Іслах», у межах якої практикувалося анонімне повідомлення правовірних про факти діяльності автономних релігійних громад, а також звернувся до Меджлісу за підтримкою у протистоянні нетрадиційним для кримських татар ісламським релігійним практикам [49]. Як відповідь на звернення ДУМК, Меджліс прийняв Постанову «Про діяльність партії Хізб ут-Тахрір та інших радикальних організацій та сект і їхні згубні наслідки для кримськотатарського народу», в якій оцінив такі організації як загрозу для національних інтересів та безпеки кримськотатарського народу і доручив місцевим меджлісам разом з мусульманськими общинами активно протидіяти поширенню ворожих ідей та проводити роз'яснювальну роботу серед кримськотатарського населення, особливо серед молоді [50]. Активне протистояння двох чільних структур кримськотатарської спільноти, Меджлісу та ДУМК, опозиційним ісламським організаціям зумовлене загрозою національній ідентичності кримських татар, розчинення в ісламському світі без національного колориту та національної державності, які виступають ідейною основою діяльності суб'єктів-репрезентантів національного руху кримськотатарського народу.

З-поміж розглянутих продуцентів/ретрансляторів ідей кримськотатарської спільноти найбільшим організаційним, ідейним потенціалом, впливом та авторитетом як серед співвітчизників, так і у владних кабінетах України та різноманітних міжнародних інституціях користуються Курултай та Меджліс.

Стратегія та тактика реалізації ідейних пріоритетів кримськотатарського народу запропонована Курултаєм та Меджлісом (хронологічно співвіднесена з періодом від набуття Україною державної незалежності до окупації Криму) віддзеркалена в означених проблемах, які виносилися на засідання Курултая та Меджлісу і відображали основні прагнення, стратегічні чи ситуативні, значної більшості кримськотатарського народу, оскільки його делегати, як зазначалося в документах II Курултая, були обрані «демократичним шляхом на території усього Союзу і виступали від імені усього кримськотатарського народу» та

представляли домінуючий сегмент ідейного спектра кримсько-татарського національного руху [51].

Серед пріоритетних завдань, визначених ІІ Курултаєм, було повернення на історичну батьківщину, відновлення державності та національного відродження кримських татар. Ідея відновлення державності народу – це наскрізна ідея основних документів, прийнятих ІІ Курултаєм. А саме: «Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу», «Звернення Курултаю до кримськотатарського народу», «Звернення Курултаю кримськотатарського народу до усіх жителів Криму», «Звернення Курултаю кримськотатарського народу до Президента СРСР, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР», «Звернення Курултаю кримськотатарського народу до Організації Об'єднаних Націй, народів, парламентів та урядів держав, міжнародних організацій» [51].

Квінтесенцією прагнень кримських татар у «Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу» можна розглядати таке твердження: «Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій лише він наділений правом на самовизначення так, як це викладено в міжнародно-правових актах, визнаних світовою спільнотою. Політичне, економічне, духовне та культурне відродження кримськотатарського народу можливе лише в його національній суверенній державі. До цієї мети буде прагнути кримськотатарський народ, використовуючи усі засоби, передбачені міжнародним правом. ... Будь яка протидія реалізації невід'ємного права кримськотатарського народу на самовизначення на своїй національній території суперечить положенням Уставу ООН та інших загально-визнаних міжнародно-правових актів. Кримська АРСР, відновлена не як національно-територіальне утворення, розглядається як спроба юридичного закріплення результатів депортації кримських татар у 1944 р. і не визнається Курултаєм у такому вигляді» [51].

Цій ідеї підпорядковувалася головна мета діяльності Меджлісу – відновлення «державності кримськотатарського народу на усій території його Батьківщини – Криму та створення умов для його вільного розвитку на основі права кожного народу на самовизначення на своїй території» [52]. Задля досягнення цієї провідної мети Меджліс має докладати старань до об'єднання та консолідації зусиль

народу у процесі повернення на історичну батьківщину, сприяти збереженню кримськотатарського народу як етносу, відродженню та розвитку його духовного, культурного та соціально-економічного потенціалу. Проголошувалася *ідея єдності* намагань усіх громадсько-політичних об'єднань, течій національного руху та делегатів Курултаю задля досягнення провідної мети – відновлення державності кримськотатарського народу [51].

У зазначених документах акцентувалася увага на тому, що реалізація права кримськотатарського народу на національне самовизначення має здійснюватися в контексті «гармонійної єдності кримськотатарського народу та національних груп, що проживають у Криму...» [51]. У «Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу» артикулювалося, що «відносини між кримськими татарами та національними і етнічними групами, що проживають у Криму, повинні будуватися на підставі взаємної поваги, визнання людських та громадянських прав та інтересів, повинно забезпечуватися суворе дотримання політичних, економічних, культурних, релігійних та інших законних прав усіх людей незалежно від їхньої етнічної належності» [51]. Квінтесенцією задекларованих національним з'їздом доброзичливих намірів можна вважати такі слова: «Повертаючись на свою батьківщину, ми несемо з собою добро для людей, які проживають у Криму. У нас немає наміру завдати шкоди кому-небудь із Вас, ми не зазіхаємо на Ваші майнові, духовні, культурні, релігійні, політичні та інші права. Ми поважаємо національні почуття та людську гідність усіх людей. Ми завжди підтримували традиційно добрі стосунки зі всіма національними групами, що проживають у Криму» [52].

Варто зазначити, що ідейні пріоритети, вперше задекларовані у ґрунтовних документах загальнонаціонального рівня, не гарантували цим національним інституціям, Курултаю та Меджлісу безпроблемного лідерства як у кримськотатарському середовищі, так і поза ним, що значною мірою зумовлювалося відсутністю їхньої легітимачії у правовому полі України.

Групування сил у кримськотатарському національному русі часів незалежної України відбувалося в основному згідно з опозиційними розломами, закладеними НРКТ та ОКНР наприкінці

1990-х рр. Початкова опозиція «НРКТ vs ОКНР» поступово трансформувалася в протистояння між НРКТ та його структурно організованими прихильниками, з одного боку, і Меджлісом, з іншого. Серйозна криза 1997 р. у кримськотатарському національному русі навколо Меджлісу та, головним чином, його очільників, звинувачених у недостатніх зусиллях у домаганнях від центральних та регіональних владних структур стосовно соціально-економічної інтеграції та політичної реабілітації кримських татар, авторитарному стилі керівництва, фінансових зловживаннях і т. ін., хоч і завершилася перемогою Меджлісу, все ж таки стала потужним приводом для активізації та координації дій його опонентів [53]. У 2002 р. була створена «Координаційна рада суспільно-політичних сил кримськотатарського народу». До її складу на той час увійшли представники НРКТ, суспільно-політичний рух «Міллет» («Народ»)*, кримське відділення Всеукраїнської партії міжнаціональної згоди «Новий світ» та Партії Мусульман України. Уся діяльність «Координаційної ради суспільно-політичних сил кримськотатарського народу» зосереджена на критиці дій Меджлісу, зокрема, на практиці співпраці з органами центральної влади України та баченні реалізації прав кримськотатарського народу у складі незалежної України. «Координаційна рада» не мала значної підтримки серед кримськотатарського електорату. Спроби її членів щодо участі у виборах до органів національного самоврядування не увінчалися успіхом [54]. І. Умеров, член Меджлісу, який визнає право громадян на вступ до асоціацій чи рад, вважав, що людині, бодай поверхово ознайомленій з кримськотатарським національним рухом, навіть при побіжному огляді підписантів звернень і заяв «Координаційної ради» стає зрозумілим, що «більшість у ній становлять люди, у різний час, з різних причин пригноблені Курултаєм чи Меджлісом кримськотатарського народу, тобто необрані, що не зуміли пройти процедуру виборів. Правда, є і послідовні супротивники, наприклад, активісти

* Заснований Р. Аблаєвим (свого часу був серед засновників ОКНР) та Л.Аріфовим. Проіснував цей рух недовго. (Див.:Бекіров С.Н. Диференціація національного руху кримських татар (кінець XX – початок XXI ст. [Електронний ресурс] / С. Н. Бекіров. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/oldjrn/Soc_Gum/Grani/2010_1/P-5.pdf).

НРКТ». Головним чинником їхнього єднання, на думку І. Умерова, став «фактор «ненависті» до Меджлісу» [55].

До основних опозиціонерів Меджлісу також належали «Кримськотатарський блок», утворений колишнім членом Меджлісу, екс-віце-прем'єром АРК Е. Гафаровим, який критикував його діяльність «за тривалий період репатріації і вельми скромні успіхи національного руху на цьому терені» [54], вже згадувана національна політична партія «Міллі Фірка», яка обґрунтувала свою появу тим, що «національні структури кримськотатарського народу діють неефективно та вимагають системного вдосконалення» [56].

Оцінка діяльності опозиційних сил членами Меджлісу цілком толерантна. За словами Р. Чубарова, «було б дивно, якщо б усі кримські татари думали однаково... Зрозуміло, що ті, хто перебуває в опозиції, завжди говорять про важливість своєї місії, ролі, можливостей впливу». Проблема, на його думку, полягає в тому, що ця опозиція є опозицією голосу, а не опозицією дій [18, с. 57].

Причини публічних звинувачень Меджлісу з боку опозиційних сил, на перший погляд, можна було б сприймати як вияв «інтенсивнішого» вболівання за знедолених співвітчизників та бажання якомога швидшого розв'язання складного комплексу проблем економічного, соціального, правового, політичного характеру чи недостатнім усвідомленням складності/глибини об'єктно-суб'єктних обставин, реальних можливостей історичного моменту та співвіднесених з ними адекватних тактичних кроків втілення. Адже цілком очевидно, що для ідейних пріоритетів кримських татар характерна гармонійна єдність усіх інституційних суб'єктів кримськотатарського національного руху, що долучилися до їхнього продукування/втілення. *Репатріація – національна державність – національно-культурне відродження* – базові ідеї, сповідувані усіма організаційно структурованими представниками кримськотатарського народу. Та, розглядаючи процес конкретизації/втілення ідейної тріади суб'єктами кримськотатарського національного руху та пошуку ними засобів/форм/союзників задля її реалізації, бачимо, що між ними являються суттєві розбіжності, неузгодженості, конфлікти, конфронтація.

У стосунку першої складової ідейної тріади, *репатріації*, неузгодженості продукуються стосовно кількісно-темпорального бачення процесу повернення кримських татар на свою історичну батьківщину. Найбільш масштабне повернення депортованого населення припадає на кінець 1980-х – середину 1990-х рр. Головні ідейно-організаційні провідники кримськотатарського народу, НРКТ та ОКНР, мали протилежні погляди та практикували, відповідно, протилежні підходи/стилі до/в організації процесу репатріації – планове, розтягнене в часі, фінансово забезпечене державою vs масове, концентроване у коротких термінах, з фінансовою опорою на власні сили та одночасним домаганням від держави компенсації витрат. Факт повернення кількох сотень тисяч* кримських татар до Криму вивів на перший план соціально-економічну складову процесу репатріації, неможливість успішного вирішення якої значно уповільнила його**.

Ідея репатріації конкретизувалася у варіативних проблемних відгалуженнях/уточненнях як невідкладно-очевидного рівня, як-то забезпечення мінімального соціального захисту, працевлаштування, придбання майна, права на вищу освіту, представленості у владних структурах, так і більш глибоко вкоріненого і, на перший погляд, мало помітного – участь у приватизації державної власності, паюванні землі, політичному процесі, що відкривав шлях до обстоювання своїх прав посередництвом діяльності представників кримськотатарського народу у представницьких органах України усіх рівнів.

Наступна ідея – *відродження національної державності* – потребувала передусім її формально-правової визначеності і, відпо-

* З моменту масового повернення кримських татар (1989 р.) станом на 01.01.2011 р. загальна кількість репатріантів становила близько 270,0 тис. осіб. (Див.: Політична мапа Криму: 2010–2011. Процеси і тенденції / Ю. Тищенко, Г. Бекірова, М. Капустін. – Український незалежний центр політичний досліджень. – К.; Сімферополь: Агентство «Україна», 2012. – С. 110).

** Поза межами Криму проживає на територіях колишніх республік СРСР близько 100 тис. депортованих кримських татар. (Див.: Політична мапа Криму: 2010–2011. Процеси і тенденції / Ю. Тищенко, Г. Бекірова, М. Капустін. – Український незалежний центр політичний досліджень. – К.; Сімферополь: Агентство «Україна», 2012. – С. 110).

відно, політико-правової конкретизації^{*}, що, у свою чергу, вимагало від суб'єктів-репрезентантів кримськотатарського національного руху публічного позиціонування щодо держави Україна як такої.

Ставлення НРКТ та його союзників до України як держави упродовж усього періоду незалежності лаконічно сконцентроване у констатації факту: «НРКТ завжди приїздив до Києва через Москву» [57], або й більш відвертому твердженні: «Сьогодні Автономна Республіка Крим – лише частина України. Така державність не потрібна нікому: ані росіянам, ані кримським татарам» [58]). Такий принцип зумовлював несприйняття України як суверенної держави, в територіальних межах якої можлива реалізація найвищого прагнення кримських татар – відновлення власної національної державності. За лаштунками національно-патріотичних заяв (переважно соціально-економічного характеру) внутрішніх кримськотатарських опозиціонерів Меджлісу проглядається насамперед інший вектор їхньої зовнішньополітичної орієнтації, підтвердженням цього можуть також слугувати публічні констатації ветерана національного руху кримських татар журналіста Т. Дагджи (стоїть на позиціях НРКТ, співпрацює з «Мілли Фірка»)** стосовно «втрачених можливостей» щодо

^{*} 20 березня 2014 р. Верховна Рада України визнала кримських татар корінним народом і гарантувала їм право на самовизначення в межах України. (Див.: Постанова № 1140-VII Верховної Ради України від 20 березня 2014 року «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>).

^{**} Тимур Дагджи народився у 1932 р. в Самарканді (Узбецька РСР). У журналістиці з 1954 р. Діяльність у кримськотатарському національному русі розпочав з 1964 р. У 1966 р. Т. Дагджи було заарештовано у Москві та утримувано в Лефортовській в'язниці. Після звільнення працював журналістом, інспектором ЦК Компартії Узбекистану, з 1982 р. по 1985 р. був редактором газети «Ленин байрагы». Рішенням бюро ЦК КП Узбекистану був звільнений з цієї посади «за прояви націоналізму». Після переїзду до Криму у 1989 р. продовжив активну громадську та журналістську діяльність (був редактором газети «Янны Дюнья»), основна мета якої – критика очільників Меджлісу, особливо М. Джемілева. Обирався делегатом IV Курултаю. Автор книги «Одна судьба на все поколения» (2014). Стояв на відвертих проросійських позиціях, у 2014 р. нагороджений російською медаллю «За возвращение Крыма» (Див.: Тимур Дагджи // Крымскотатарская энциклопедия. – Т.1: А-К / авт.-сост. Р. Музафаров. – Симферополь: Ватан, 1993. – С. 206).

повернення до Росії та реалізації ленінського декрету кримсько-татарської автономії у складі РРФСР. На його думку, великою помилкою кримських татар є те, що вони не погодилися на відторгнення Криму до Росії, і «називає це лише красивим жестом, який не зрозуміли українці» [59]. Не менш ілюстративним є звернення національно-політичної партії «Мілли Фірка» від 8 вересня 2008 р. до Президента РФ Д. Медведєва, Голови уряду РФ В. Путіна та Президента Республіки Татарстан М. Шаймієва з проханням «від імені Російської Федерації захистити корінний та інші нечисленні етноси Криму від безперервного геноциду з боку націоналістично налаштованих офіційних влад України»*[60].

На інших вихідних засадах ґрунтується позиція Меджлісу. Його лідери не виключали можливості переходу в опозицію до існуючого уряду та парламенту в Україні, виступів проти політики та конкретних дій найвищих посадових осіб держави, якщо їхня політика завдає шкоди інтересам кримськотатарського народу. Але принциповою була настанова, що ні за жодних обставин кримськотатарський національний рух не повинен діяти супроти фундаментальних інтересів Української держави, здійснювати будь-які дії, спрямовані проти її незалежності та територіальної цілісності. Такий підхід визначав і вибір політичних союзників (стратегічних чи ситуативних). За твердженням М. Джемілева: «Ми ніколи не повинні бути в союзі з політичними силами, стратегічною метою

* Опозиційні настрої в кримськотатарському середовищі ґрунтуються також і на звичних людських слабкостях, як-то заздрощі, ненависть, прагнення слави та почестей, пов'язаних з певними посадами. Так, опозиційна кримськотатарська спільнота згуртувалася проти висування М. Джемілева на Нобелівську премію миру (2011р.), зазначивши у відкритому листі до членів журі Норвезького Нобелівського комітету, що «вся діяльність номінанта спрямована на особисте збагачення, розвал національного руху кримських татар, підтримання авторитарної системи особистої влади та постійного напруження у відносинах кримськотатарського населення з представниками інших народів, які проживають у Криму». (Див.: Крымскотатарские общественные организации возмущены выдвижением Джемилева на Нобелевскую премию мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crimea.comments.ua/news/2011/10/07/161000.html>). Окрім заяв, опозиція вдалася і до організації мітингів у знак протесту проти політичних стратегій Меджлісу та його лідерів, зокрема, 21 листопада 2011 р. біля будинку Кримськотатарського академічного музично-драматичного театру.

яких є зазіхання на незалежність та територіальну цілісність України, на підпорядкування України або включення її у сферу впливів іншої держави, на встановлення тоталітарного режиму» [61, с. 31–32]. Одним із перших підтверджень такої позиції стала Заява Президії Меджлісу кримськотатарського народу «Про загрозу територіальній цілісності України» з приводу острова Тузла, в якій артикулювалася «важливість всебічної інтеграції України в європейську та євроатлантичну спільноти», а також підтверджувалася послідовність зусиль кримськотатарського народу у сприянні реалізації цих процесів [62].

Що стосується третьої складової ідейної тріади кримськотатарського національного руху – *національно-культурного відродження*, то шлях її втілення позначений найбільшою кількістю перепон, порівняно з репатріацією та здобуттям національної державності. Повноцінне/масштабне національно-культурне відродження потребує, як необхідної умови, реалізації двох перших ідейних складових – повернення на історичну батьківщину, компактного розселення, політико-правового забезпечення, соціальної адаптації, економічного підґрунтя інтеграції кримських татар в український соціум, що більшою мірою у практичному здійсненні залежить від зовнішніх суб'єктів стосовно кримськотатарської спільноти, а саме – владних інституцій України усіх рівнів. Нагадаємо, що ці інституції не залишились осторонь розв'язання проблеми національно-культурного відродження кримських татар [63, с. 70]. Ще на початкових етапах репатріації владні структури Криму декларували своє сприяння в організації функціонування навчальних закладів у місцях компактного розселення кримських татар, забезпеченні їх підручниками кримськотатарською мовою, підготовці викладачів кримськотатарської мови та літератури у Сімферопольському державному університеті ім. М.В. Фрунзе, створенні вищого навчального закладу з підготовки кваліфікованих фахівців для розбудови системи національної освіти та культури, яким став Кримський державний індустріально-педагогічний інститут (заснований 1993 р.) з кримськотатарською, українською та російською мовами викладання. А згодом Верховна Рада АРК прийняла «Концепцію освіти кримськотатарською мовою в

Автономній Республіці Крим» [64]. Інформаційний простір Криму в невеликих обсягах наповнювався мовленням* та виданнями кримськотатарською мовою**. Серед перших друкованих ЗМІ були «Авдет» («Повернення»)***, «Янъыдюнья» («Новий світ»**** та «Арекет» («Рух»*****). Розвивалося театральне, музичне та образотворче мистецтво. Зусиллями кримськотатарської інтелігенції відроджено Кримськотатарський музично-драматичний театр, відкрито Музей історії та культури кримських татар, Кримськотатарський музей мистецтв, Кримськотатарську бібліотеку ім. І. Гаспринського. Серед художніх аматорських колективів кримських татар (станом на 2011р.) 41 з них мав звання «народний» чи «взірцевий» [18, с. 113]. Кримськотатарські митці мали рідкісну нагоду продемонструвати своє мистецтво на Днях кримськотатарської культури в Києві (грудень 2003 р.) [65]. Це далеко не вичерпний перелік досягнень кримськотатарського народу з національно-культурного відродження. На перший погляд, успіхи

* Телерадіокомпанія «Крим» щотижня проводила телепередачі кримськотатарською мовою. Для порівняння: російською мовою – 33,9 год., українською – 6,7 год., а кримськотатарською – 2,8 год. Радіопередачі: російською – 45,7 год., українською – 1,8 год., кримськотатарською – 7,2 год. (Див.: Ширай В. Відродження та розвиток освіти та культури кримськотатарського народу наприкінці ХХ ст. // Гілея, 2013. – Вип. 79. – С. 70).

** Доречно згадати, що у Кримської АРСР було видавництво кримськотатарської літератури – «Крымгиз», яке щорічно видавало до 100 найменувань кримськотатарською мовою. У 1992 р. з Ташкента до Сімферополя переведено видавництво кримськотатарської художньої літератури та включено у склад видавництва «Таврія». Станом на 2003 р. було видано 20 найменувань кримськотатарською мовою.

*** «Авдет» – виходить з червня місяця 1990 р. кримськотатарською та російською мовами як друкований орган ОКНР.

**** Історія «Янъы дюнья» розпочалася ще 1918 р. Наприкінці 1930 р. була перейменована «Къызыл Къырым» («Червоний Крим»). Після депортації кримських татар припинила свою діяльність. У 1957 р. її було відновлено під назвою «Ленин байрагы» («Ленінський прапор»), як друкований орган ЦК КП Узбецької РСР. У 1991 р. поновила свою діяльність у Сімферополі під початковою назвою.

***** «Арекет» започаткована НРКТ наприкінці 1991 р. Виходила як тематичний додаток до Нижньогірської районної газети «Трудова слава». Першим редактором «Арекету» був Ю. Османов, після його смерті 1993 р. ці функції став виконувати В. Абдураїмов.

кримськотатарської спільноти на ниві відродження національної культури доволі значні, особливо порівняно з періодом депортації, коли кримські татари були позбавлені будь-якого інституційно забезпеченого відтворення/продукування проявів національної культури. Але їх не можна вважати адекватними потребам часу та викликам наявних проблем, передусім це стосується збереження та розвитку мовного простору в інституційному полі як базової запоруки національної ідентичності кримських татар*. За твердженням голови Асоціації кримськотатарських працівників освіти «Маарифчі» С. Каджаметової «сьогоднішня система освіти не забезпечує належним чином конституційне право кримськотатарського народу на розвиток освіти рідною мовою, що позбавляє дітей вільного володіння кримськотатарською мовою»**[66]. Та попри усі інституційні перепони щодо впровадження кримськотатарської мови в навчальний процес закладів освіти АР Крим завдання збереження мови самими кримськими татарами, на переконання їхніх активістів, «за своєю важливістю стоїть попереду необхідності надання мові державного статусу» [67].

Отож, ідеї І. Гаспринського, «великого учителя» кримських татар, та Н. Челебіджіхана, одного з перших політиків серед кримців, стосовно базової ролі системи освіти у практиці національного відродження залишаються такими ж нагальними для кримськотатарського народу, як і століття тому. Потужна та тривала в часі консолідація кримських татар у прагненні повернення на історичну батьківщину та відновлення національної державності, на думку очільників кримськотатарського національного руху, може мати плідний та стабільний результат лише за умови національно-культурного відродження.

Згідно з вищерозглянутим можемо дійти таких *висновків*:

* Кримськотатарську мову внесено до «Червоної книги європейських мов». (Див.: Unesco Red Book On Endangered Languages: Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.helsinki.fi/~tasalmin/europe_index.html).

** Станом на 2010 р. у Криму налічувалося 34 тис. кримськотатарських учнів. З них 2845 навчалися у 15 школах з кримськотатарською мовою навчання. Всього рідну мову вивчали 5592 учні. 28908 кримськотатарських учнів (85 %) навчалися в школах з російською мовою викладання, з них 16289 вивчали рідну мову 2-3 год. на тиждень. Більше 8 тис. учнів не вивчали рідну мову взагалі.

Характерною особливістю ідейної архітекτονіки кримсько-татарської спільноти є безумовна єдність усіх її інституціалізованих суб'єктів стосовно заявлених базових ідейних пріоритетів – репатріації, національної державності та національно-культурного відродження. Відмінності стосуються насамперед вибору *принципових засад* практичної реалізації основоположної національної ідеї кримських татар – державності, що, як закономірний наслідок, зумовило орієнтацію/співпрацю різних суб'єктів-репрезентантів ідейних пріоритетів кримських татар з кардинально відмінними у ціннісних орієнтирах стратегічними союзниками, а також їхній вибір методів та форм втілення ідейних домінант кримськотатарського народу.

Основна мета участі кримських татар, що визнають рішення Курултаю та авторитет Меджлісу у політичному процесі АР Крим та України в цілому, – це право на власну державність у територіальних межах суверенної демократичної України, як основного гаранта його реалізації, що, у свою чергу, формувало/обумовлювало кримсько-татарську спільноту у її домінантній чисельності як найбільш проукраїнську силу в АР Крим.

Недалекоглядна/свідома/обумовлена рудиментами ідеологем радянської доби орієнтація владних інституцій України усіх рівнів переважно на розв'язання проблем соціально-економічної інтеграції кримськотатарських репатріантів в українське суспільство (в межах матеріально-технічних потужностей малоспроможної економіки України) не давала можливості, послідовно ігнорувала створення правових підстав для реалізації кримськотатарським народом його головного ідейного пріоритету – набуття власної державності у формі національно-територіальної автономії у складі незалежної суверенної територіально цілісної України, що стало причиною недостатнього використання/залучення потенціалу кримськотатарського національного руху в політичному процесі Автономної Республіки Крим (1990–2014 рр.) в інтересах держави Україна.

1. Зінченко Ю.І. Кримські татари: історичний нарис / Ю.І. Зінченко. – К., 1998. – 205 с.

2. Бажан О.Г. Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х – початок 90-х років) [Електронний ресурс] / О.Г. Бажан. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/5-7702-0774-4/3.pdf>

3. Кримські татари: шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: зб. док. та матеріалів / упорядн.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С.А. Кокін, О. А. Лошицький. НАН України. – К., 2004. – Ч.1. – 395 с., Ч.2. – 362 с.

4. Бекирова Г. Т. Национальное движение крымскотатарского народа за возвращение на историческую Родину: дис. ... к. полит. н. : 23.00.05 / Г. Т. Бекирова; Нац. акад. наук Украины, Ин-т полит. и этнонац. исслед. им. И. Ф. Кураса. – К., 2012. – 215 с.

5. Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації / В.О. Котигоренко. – К., 2005.

6. Крим в етнополітичному вимірі / за ред. М. Панчука. – К., 2005. – 533с.

7. Рафальський О. Етнополітичні проблеми Автономної Республіки Крим / О. Рафальський, О. Калакура // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. – Симферополь, 1999. – С. 83–91.

8. Тищенко Ю. Повернення кримських татар. Хроніка подій / Ю. Тищенко, В. Піховшек; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 1999. – 343 с.

9. Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство / збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 13–14 травня 2004 р. – К.: Стилос. – 88 с.

10. Бекіров С.Н. Кримськотатарський національний рух як суб'єкт політичного процесу в Криму: автореф. дис. ... к. політ. н. / С. Н. Бекіров. – Симферополь, 2011. – 20 с.

11. Бекірова Г. Основні події та тенденції в розвитку кримськотатарського національного руху, громадських і громадсько-політичних організацій кримських татар (серпень 2010 – жовтень 2011 року) / Г. Бекірова // Політична мапа Криму: 2010–2011. Процеси і тенденції. – Київ; Симферополь: Агентство «Україна», 2012. – С. 37–57.

12. Драпушко Н. А. Кримські татари в суспільно-політичному житті Автономної Республіки Крим в роки незалежної України / Н. А. Драпушко // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Педагогічні та історичні науки : [зб. наук. статей] / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 111. – С. 214–220.

13. Петруньок Б. Кримськотатарські громадські організації періоду репатріації в контексті міграційних процесів / Б. Петруньок // Українознавчий альманах. – 2014. – Вип. 15. – С. 35–39.

14. Халілов Р. Кримськотатарські організації і Меджліс / Р. Халілов // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю. Тищенко, Р. Халілов, М. Капустін, Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – С.35–53.

15. Кирюшко М. Іслам в Криму: релігійна самоідентифікація кримськотатарського народу / М. І. Кирюшко, О. Є. Бойцова. – К.: Світогляд, 2005. – 299 с.

16. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми та перспективи. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/krim.htm>

17. Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2009. – №5. – С. 2–72.

18. Політична мапа Криму: 2010–2011. Процеси і тенденції / Ю. А. Тищенко, Г. Т. Бекірова, М. І. Капустін; за заг. ред. Ю. Тищенко. – Укр. незалеж. центр політ. досліджень. – К.; Сімферополь, 2012. – 120 с.

19. Богомолів О. Іслам і політика ідентичностей у Криму: від символічних війн до визнання культурного розмаїття: аналітична доповідь / О. Богомолів, С. Данилов, І. Семиволос; Центр близькосхідних досліджень, Національна академія наук України. – К.: Стилос, 2009. – 55 с.

20. Донбас і Крим: ціна повернення / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. – К.: НІСД, 2015. – 474 с.

21. Проблеми гуманітарної реінтеграції окупованих територій Донбасу та Криму: аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/2395/>.

22. Общая информация о Курултае крымскотатарского народа [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://qtm.org>.

23. Положение о Меджлисе крымскотатарского народа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtm.org/%D1%81%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8-%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D1%8F>.

24. Устав Крымскотатарской Националистической Партии «Адалет» // Авдет. – 1995. – №5.

25. Адалет – партия справедливости // Авдет. – 1995. – № 15–16.

26. «Койдешлер» требует возрождения национальных сел крымских татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://islam.in.ua/ru/novosti-v-strane/koydeshler-trebuat-vozrozhdeniya-nacionalnyh-sel-krymskih-tatar>

27. Програма Милли Фирка «Крымские татары: Стратегия XXI века» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.milli-firka.org/content/GJGD/title/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0-%D0%9C%D0%B8%D0%BB%D0%BB%D0%B8/>

28. У Меджлиса появился конкурент [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://sobytiya.biz/2783-u-medzhliisa-poyavilsya-konkurent.html>

29. «Авдет» заявляет о незаконном задержании протестующих крымских татар у Администрации Президента [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://censor.net.ua/news/125745/avdet_zayavlyayet_o_nezakonom_zaderzhanii_protestuyuschih_krymskih_tatar_u_administratsii_prezidenta

30. Организация «Яшлар Шурасы» примет участие в выборах делегатов курултая VI созыва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtm.org/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8/2478-%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D1%8F%D1%88%D0%BB%D0%B0%D1%80-%D1%88%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%8B-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D1%82-%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B5-%D0%B2-%D0%B2%D1%8B%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%85-%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2-%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D1%8F-vi-%D1%81%D0%BE%D0%B7%D1%8B%D0%B2%D0%B0>

31. «Авдет» умер! Да здравствует «Себат» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/4dd0eab6e2d17/>(ЦПО

32. Духовное управление мусульман Крыма и г. Севастополь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qmdi.org/index.php/ru/muftiyat>

33. Принципы Духовного управления мусульман Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qmdi.org/index.php/ru/muftiyat/printsiy>

34. Более 3 тыс. крымских татар вышло на Общекрымский митинг по правам человека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qmdi.org/index.php/ru/arkhiv-novostej/2013-god/781-bolee-3-tys-krymskikh-tatar-vyshlo-na-obshechekrymskij-miting-po-pravam-cheloveka-foto>

35. Обращение руководителей Церквей и религиозных организаций в связи с политической ситуацией в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qmdi.org/index.php/ru/arkhiv-novostej/2013-god/780-obrashchenie-rukovoditelej-tserkvej-i-religioznykh-organizatsij-v-svyazi-s-politicheskoy-situatsiej-v-ukraine>

36. Булатов А. Ислам в Крыму [Електронний ресурс] / А. Булатов. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/tochka-zoru/islam-u-krimu-suchasni-aspekti-rozvitku>

37. Заява Хізб ут-Тахрір в Україні з приводу брифінгу для журналістів прес-секретаря СБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb>

org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/leaflets/82-zayava-hizb-ut-tahrir.html.

38. Мета Хізб ут-Тахрір [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/about-hizb-ut-tahrir/goal-hizb-ut-tahrir.html>.

39. Кратко о «Хизб ут-Тахрир» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hizb.org.ua/ru/about-hizb-ut-tahrir.html>

40. Відкритий лист ісламської партії Хізб ут-Тахрір в Україні «5-му каналу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/leaflets/92-vidkritiy-list-vid-hizba-pytomu-kanalu.html>

41. Безглузді заяви генерального консула Росії у Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/leaflets/761-hizb-ut-tahrir.html>

42. Пресс-конференция, анонсирующая проведение Международного форума Хизб ут-Тахрир [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hizb.org.ua/ru/in-ukraine/4741-office/press-conference/106317-press-konferentsiya-anonsiruyushchaya-provedeniya-mezhdunarodnogo-foruma-khizb-ut-takhrir.html>

43. Мітинг на підтримку народу Сирії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/rallies/1367-hizb-ut-tahrir-ukraine.html>.

44. Мітинг проти ісламофобського фільму «Невинність мусульман» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/rallies/1368-hizb-ut-tahrir-ukraine.html>

45. Протест Хізб ут-Тахрір в Україні в підтримку мусульман Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/rallies/738-hizb-ut-tahrir-ukraine.html>

46. «Одна умма – один прапор» – мітинг на підтримку Халіфату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/rallies/1076-miting-hizb-ut-tahrir.html>.

47. Якубович М. Ціннісні орієнтири в сучасному салафізмі: індивідуальний контекст [Електронний ресурс] / М. Якубович. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/42755/

48. ДУМК занял жесткую позицию относительно разногласий среди крымских мусульман [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ru/novosti-v-strane/dumk-zanyal-zhestkuyu-poziciyu-otnositelno-raznoglasiy-sredi-krymskih-musulman>

49. Эксперты: сейчас в Крыму можно зарегистрировать хоть сатанистов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crimea.vgorode.ua/news/sobytiya/99828/>

50. Меджлис издал постановление о пагубности Хизб ут-Тахрир для крымских татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ru/>

novosti-v-strane/ medzhlis-izdal-postanovlenie-o-pagubnosti-hizb-ut-tahrir-dlya-krymskih-tatar

51. II Курултай.1-я сессия (26–30 июня 1991). Документы сессии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://qtm.org/%D1%81%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8-%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D1%8F>

52. Обращение Курултая крымскотатарского народа ко всем жителям Крыма. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://qtm.org/%D1%81%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D1%8F>

53. Постановление внеочередной сессии III Курултая крымскотатарского народа «О временной процедуре, обеспечивающей принятие решений внеочередной сессии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://qtm.org>

54. Бекіров С.Н. Диференціація національного руху кримських татар (кінець XX – початок XXI ст.) [Электронный ресурс] / С. Н. Бекіров. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Grani/2010_1/P-5.pdf

55. «Системная статья» от И. Умерова: О единстве в национальном движении [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://maidan.org.ua/arch/oldkrum/1042858762.html>

56. Касьяненко М. У Криму відроджується «Мілі Фірка» [Электронный ресурс] / М. Касьяненко // День. – 2006. – 24 червня. – Режим доступа: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/u-krimu-vidrodzhuietsya-milli-firka>

57. Абдураимов В. Когда нас начали побеждать [Электронный ресурс] / В. Абдураимов. – Режим доступа: <http://www.milli-firka.org/c/DBAGFHHС>

58. Абдураимов В. Национальность – кримчанин [Электронный ресурс] / В. Абдураимов. – Режим доступа: http://www.ng.ru/sodr/2002-02-04/8_nationality.html

59. Татарчук А. «1984» и другие годы. С Тимуром Дагджи на машине времени [Электронный ресурс] / А. Татарчук. – Режим доступа: <http://maidan.org.ua/static/krummai/1188030327.html>

60. Крымскотатарские организации против пятой колонны в своих рядах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://maidan.org.ua/arch/oldkrum/1221566184.html>

61. Доклад М. Джемилева // IV Курултай крымскотатарского народа. Первая (9–11 ноября 2001 г.) и вторая (19 января 2002 г.) сессии. Документы и материалы. – Симферополь: Оджакъ, 2004. – С.23–34.

62. Заявление Президиума Меджлиса крымскотатарского народа «Об угрозе территориальной целостности Украины» // Авдет. – 2003. – №17.

63. Ширай В. Відродження та розвиток освіти та культури кримськотатарського народу наприкінці XX ст. / В. Ширай // Гілея. – 2013. – Вип. 79. – С. 70–71.

64. «Концепція освіти кримськотатарською мовою в Автономній Республіці Крим» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crimea.gov.ru/textdoc/ua/5/act/1915pr.pdf>

65. Касьяненко М. Перші дні – «комом» / М. Касьяненко // День. – 2003. – № 235.

66. В Крыму на родном языке обучаются 16% крымскотатарских школьников [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.allcrimea.net/news/2010/3/12/1268400600/>

67. Курталаева Г. На Президента надейся, а сам не плошай. Запланирована встреча главы государства с Советом представителей крымскотатарского народа / Г. Курталаева // Авдет. – 2003. – №4.